

Dienes Valéria és a modern pszichológia Bergson-alapú megújítása

Dienes Valéria gazdag pszichológiai életművének egyetlen oldaláról szólok röviden: hogyan is értelmezte ő Bergson jelentőségét a modern pszichológia számára.¹ Ez a Bergson-értelmezés természetesen beilleszkedett saját korának fontos intellektuális kérdései közé, és magának Dienes Valériának az életművében is sajátos helyet foglal el.

Az egyik kontextuális kérdés az elmozdulás a pozitivista világréptől a hit irányába. Ez Dienes életében köztudottan, például vallomásosan maga Dienes Valéria által is elmesélten² több nagy személyes orientációváltás közegeiben jelent meg. Elnagyoltan fogalmazva, az eredetileg pozitivista ihletű fiatal filozófusnő Bergson hatására vált valamiféle spirituális integráció és „többet-akarás” elkötelezettjévé, majd katolikus visszatérése után is megmaradt nála ez a Bergson iránti szakmai elköteleződés. Ennek a személyes kontextusnak a tágabb közege az, hogy milyen alapon lehet vagy értelmes katolikus pszichológiáról beszélni a 20. század elején.

A 19. század végén a természettudományok diadalmas hódítása, s ennek megfelelően a tudományos attitűdnek (szkepszis, kísérletezés, redukcionizmus) a lelki életre való kiterjesztése közepette több katolikus

A szerző egyetemi tanár, CEU, Kognitív Tudományi Tanszék, e-mail: vispleh@ceu.edu

A tanulmány alapját képező előadás az Orkesztika Alapítvány és az ELTE BTK Magyar Filozófia Központja által szervezett *Eszmélet – gondolat – mozdulat. Dienes Valéria filozófiája* című konferencián hangzott el Budapesten, 2018. április 13-án.

- 1 A tágabb értelmezésről lásd Pléh Csaba: A pszichológus Dienes Valéria. *Pszichológia*, 1987/7, 431–451.; uő: A katolikus hagyomány a magyar pszichológia korai szakaszában: Harkai, Dienes, Schütz. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 2005/6, 5–16.
- 2 Dienes Valéria: Visszaemlékezés. In uő: *Hajnalvárás*. Szent István Társulat, Budapest, 1983, 16–51.

újítás próbált szembenézni ezzel a 19. század végi európai szellemi életben. Leíró áttekintésükre jó forrás Misiak és Stadt,³ míg Kusch⁴ jóval részletesebben mutatja meg, milyen kapcsolat áll fenn a különböző mentális aktivista pszichológiai felfogások, a hitéleti neotomizmus és a katolikus kísérleti pszichológusoknak a lélekszubsztancia melletti hol csendes, hol nyílt elkötelezettsége között, miközben kísérleti pszichológiát műveltek. Louvainben a későbbi bíboros Mercier⁵ egy felújított Arisztotelész-elvű pszichológiával reagált az új empirista redukcionizmusra. Ennek a hozzáállásnak a képviselőjében a leuveni egyetem pszichológiai laboratóriuma – elsősorban Albert Michotte munkái révén⁶ a perceptuális okság élményéről – évtizedekre egy olyan pszichológia központjává vált, amely, miközben laboratóriumi, elsősorban az integrációt és az elme aktív működéseit keresi a pusztán kumulatív elmefelfogás helyett. Franz Brentano rendszere⁷ az intencionalitás előtérbe állításával és a leíró pszichológia kategóriaelemzéseivel hirdetett új programot. A lelki jelenség definiáló jegyeit ez a program nem a testetlenségben, hanem a tárgyi vonatkozásban keresi. Bizonyos értelemben ennek a programnak a fenomenologikus üzenetét követi tanítványa, Carl Stumpf, de majd a Külpe⁸ elindította würzburgi gondolkodáslélektan is, a gondolati attitűdöket és a koherenciateremtés elveit keresve. Ez vezet majd el Karl Bühler⁹ kissé „bukott katolikus” felfogásához,¹⁰ mely a jelentés keresésében találja meg minden lelki élet egységét.

A 20. század elején mindezek révén három áthallás jött létre a modern lélektan és a katolicizmus között. Az első a *pszichológiai funkcionálizmus és az arisztotelészi gondolatok összekapcsolása*. Michotte és Bühler is a tomista–arisztotelészi hagyomány összhangját keresi a modern funkcionalista pszichológiával. A másik mozzanat a látvány intencionalitás gondolatmenete. Az intencionalitás mint lélektani elv a würzburgi iskola

- 3 H. Misiak – V. Stadt: *Catholics in Psychology: A Historical Survey*. McGraw Hill, New York, 1954.
- 4 M. Kusch: *Psychological knowledge: A social history and philosophy*. Routledge, London, 1999.
- 5 D. Mercier: *Les origines de la psychologie contemporaine*. Alcan, Louvain, 1926 (1897).
- 6 A. Michotte (1946). *La perception de la causalité*. Vrin, Paris.
- 7 F. Brentano: *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Meinert, Leipzig, 1874; F. Brentano: *Az erkölcsi ismeret eredete*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1994 (1911).
- 8 O. Külpe. A gondolkodás modern pszichológiájáról. In: Pléh Cs. és Győri M. (szerk). *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Osiris, Budapest, 2004 (1912), 241–255
- 9 K. Bühler: *Die Krise der Psychologie*. Fischer, Jéna, 1927.
- 10 M. Kusch: i. m.

gondolkodáslélektani munkásságát (*Denkpsychologie*) kapcsolja össze a modern pszichológia Brentano által kifejtett programjával.¹¹ A harmadik mozzanat a *gyakorlati funkcionalizmus*: a nevelési reform és a gyermekközpontú, a porosz, analitikus és fegyelmező neveléstől eltérő nevelési eszmények meghonosítása az elméleti funkcionalizmusnak megfelelően.

Dienes közvetlen hazai közegében is több, részben elutasító, részben elfogadó felfogás érvényesült a katolikus hit és a modern lélektan viszonyáról, mint azt az 1. táblázat összegzi.

1. táblázat. *Hazai katolikus pszichológiai változatok a 20. század fordulóján*¹²

Félelem a redukcionista tudománytól	Hit és tudomány összeillesztése	Katolikus gyakorlati pszichológia
Védelmezi a mentalizmust, a lélek-kategória elemzése	Folyamat-hangsúlyú modellek a lelki életről	Önalakító emberképek: az ember saját sorsa kovácsa
Kozáry Gyula: ¹³ Wundt pozitivistá-redukcionista	Dienes, Kornis, ¹⁴ Schütz: ¹⁵ nem elementarista lélektan	Dienes Valéria és Várkonyi Hildebrand Dezső
Lélekszubsztancia	Folyamat és logika	A gyermek megismerése

Dienes Valéria a lelki elvek aktív szervezőerejének Bergsonból kiinduló értelmezésével és nevelési eszméivel az utóbbi két irányhoz kapcsolódott. Dienes már kis összefoglaló könyvében is mint a szenzualista additív tudatlélektan kritikusa jelent meg; az emberi elme aktív szervező szerepét emelte ki.¹⁶ Brentano vagy a würzburgi gondolkodáslélektan helyett azonban ennek kiindulópontjává nála az aktív szervező elme bergsoni gondolata vált, sémaelméletté kiegészítve. Ugyanakkor a cse-

11 E. Baumgartner és W. Baumgartne: Von Brentano zu Külpe. die Deskriptive Psychologie Brentanos und die "Würzburger Schule" der Denkpsychologie. *Brentano Studien*, (1998) 7, 31–52.

12 Pléh Cs.: A katolikus hagyomány a magyar pszichológia korai szakaszában. Id. kiad. nyomán.

13 Kozáry Gy.: *Wundt rendszerének ismertetése és kritikája*. Athenaeum, Budapest, 1898.

14 Kornis Gy.: *A lelki élet I–III*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1917.

15 Schütz A.: *Logikák és logika*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1941.

16 Dienes Valéria: *A mai lélektan főbb irányai*. Galilei Füzetek, Budapest, 1914.

lekvés középpontba állítása révén a hazai aktivista Új Iskola mozgalom egyik szövetségesévé is tette az aktív elme koncepciót.

A Bergson-hatás átfogó jellegét Dienes maga is látta az életpálya végén is. „Az én sorsfordulómat Bergson csinálta meg. Mikor én Bergsontól hazajöttem és újra találkoztam Szabó Ervinnel és Jászi Oszkárral, azt mondtam nekik: Gyerekek, én többet nem írok a *Húszadik Századba*, mert ti materialisták vagytok, és én azt nem tudom többé aláírni, mert én teljesen átnyergeltem a spiritualista világnézetre.”¹⁷

Bergson mint alternatíva a modern pszichológiában

A múlt századfordulón a modern pszichológia igen provokatív volt számos más szakma és számos klasszikus kulturális törekvés számára, túl a katolikus egyházon. Ennek változatait érdemes áttekintenünk, amikor Bergson helyét és jelentőségét keressük.

2. táblázat. A természettudományos pszichológia megkérdőjelezésének kulturális változatai

Kultúra	Az új lélektan riválisai
Francia	Katolikus egyházi spiritualizmus
Francia	Új spiritualisták (Bergson)
Francia	Szociológia (Durkheim)
Német	Modern logika (Frege, Husserl)
Német	Bölcészeti hermeneutika (Dilthey)
Angol	Analitikus filozófia (Russell, Moore)
Orosz	Teljes ember irodalom (Tolsztoj, Dosztojevszkij)
Orosz	Lenin pártossága

Ebben a közegben Bergson az állandó változás és a belső realitás filozófusa. A mentális élet szerveződését tekintve számára a külső, adaptív világ mögött mindig rejtőzik egy belső szervező erő. Bergson, miközben sok mindenben bírálta a századforduló akadémikus pszichológiájának életidegenségét, hasonlóan elégedetlen volt az asszociáció magyarázó erejével is. Kritizálta az önmegfigyelést, hogy a karosszékpszichológia

17 Dienes V.: Visszaemlékezés. Id. kiad., 26.

általa felújított attitűdjének megfelelően az *intuíciónak* nevezett ellenőrizetlen kontemplációt állítsa újra előtérbe; bírálta a paralellizmust; különösen kritikus volt számára, hogy a kísérleti lélektan hisz a lélek mozaikszerű felépítésében. Fő kifogása vele szemben a pozitivizmus és az elementarizmus. A lelki élet nem írható le atomokból előálló realitásként: állandó mozgás, változás, átalakulás jellemzi.

Igen határozottan jelent meg ez nevezetes emlékezetfelfogásában, ahol a pusztá testi emlékek (*mémoire*) világát állította szembe a valódi, személyesen értelmezett emlékek, a *souvenir* világával. Bergson megkülönbözteti a motoros szokásokat, amelyek a tudást, az alkalmazkodást, és a kép-emlékeket, amelyek énünk részletes, személyes emlékeit képviselik. „Testünk a cselekvés eszköze, s csak a cselekvése. Semmilyen mértékig, semmilyen értelemben s semmilyen szempontból sem szolgál arra, hogy egy reprezentációt készítsen elő, még kevésbé, hogy azt megmagyarázza.”¹⁸

Az agy biztosítja, hogy a jelen helyzet és az emlékezés kapcsolatba kerüljön a múlttal, „eszközt nyújt arra, hogy a jelen valósággal kapcsolatban visszanyerjünk egy elveszett hatást: az agy azonban semmiképpen sem emlékek vagy képzetek tárháza. A test tehát sem az észlelésben, sem az emlékezetben, s különösen nem a szellem magasabb műveleinél, nem járul közvetlenül hozzá a reprezentációhoz”.¹⁹

Bergsonnak a mentális világról alkotott képében már csak az ismételt kettősségek miatt (is) jellemző az állandó szelekció. „Az igazi kérdés annak megmagyarázása, hogyan működik a válogatás az emlékek végtelen sorában, melyek mindegyike valamilyen szempontból hasonlít a jelenlegi észlelésre, hogy közülük miért éppen az adott – inkább ez, mint amaz – emelkedik a tudat fókuszába. Erre a kérdésre az asszociacionista nem tud válaszolni [...] mivel független, lebegő egységekké tette a gondolatokat és a képzeteket, akárcsak Epikurosz atomjait. [...] észrevehető, hogy [az asszociatív koncepció] hibája az volt, hogy *túlintellektualizálta* a képzeteket, [...] azt vélte, hogy ezek önmagukért vannak, s nem értünk, s nem ismerte fel, milyen viszonyuk van az akarati tevékenységgel.”²⁰

Bergson emlékezetfelfogását saját kora hivatásos akadémiai pszichológiája sok kétellyel kezelte. Lacombe²¹ a pszichológus Bergsont elemző életrajzában e kritikák ismeretében sok következtelenségre mutatott rá a kettős rendszerben. Bergson példáiban keveredtek a dinamikus és a statikus, a cselekvési és a reprezentációs, az egyedi és a kategorikus

18 H. Bergson: *Matière et mémoire*. (Alcan, Paris, 1896. Hivatkozások a kritikai kiadás alapján:) *Oeuvres*. Presses Universitaires de France, Paris, 1959, 253.

19 I. m., 253–254.

20 I. m., 182–183.

21 R. Lacombe: *La psychologie bergsonienne. Étude critique*. Alcan, Paris, 1930.

mozzanatok. Bergson igazából a személyes mozzanat érdekelte, nem tördött a „történeti” emlékekkel és a társas mozzanattal. Számára a fontos mozzanat annak megmutatása volt, hogy a személy nem csupán idegrendszer.

Bergson emlékezetfelfogása ugyanakkor ma is velünk van. A Gallois és Forzy (1997) szerkesztette kis kötet²² Bergson korabeli vitái mellett bemutatja mai időszerűségét is. Lacombe korabeli fogalomkritikájával szemben a mai szerzők rámutatnak, hogy a kettős emlékezet felfogása mögött ott rejlik a hálózatos *versus* neuronális, a lokalizációs *versus* egészleges, és a cselekvés *versus* reprezentáció vita. Bergson alapkérdése a könyvében 80-szor megjelenő kontinuitásprobléma volt. Az idegrendszerben diszkontinuitás van, az élményben viszont kontinuitás, amit másodlagosan tagolunk képzetekre. Mindez számára metafizikai kérdés volt, s az idegtudományi adatokat ennek illusztrálására használta. „Bár mindenütt jelen vannak az *Anyag és emlékezet* oldalain, a fiziológiai adatok csak másodlagos szerepet játszanak Bergson metafizikus lélektanában.”²³

Bergson az emlékezet kérdéskörén túllépve az én felfogásában is szakított a klasszikus francia karteziánus egységgel: szerkezeti és szociális kettősséget hirdetett. Az ember kettős énnel él: az egyik, a Bergson számára fontosabb, az igazi belső én, a másik viszont életünk a társadalom számára megkonstruált formában: a külső világban szereplőként megvalósuló életünk. Az intuíció az ember ösztönös énjét világítja meg; másik szféránk a valósághoz alkalmazkodó, evolúciós kontextusban értelmezhető, haszonelvűen szerveződő értelem.²⁴ „Mint hogy a sugaraiban így megtört, és ezzel felosztott én végtelenül jobban illeszkedik általában a társas élet s különösen a beszéd követelményeihez, az eszmélet jobban szereti, s az alapvető ént mind jobban és jobban szem elől téveszti. [...] észrevételeink, érzeteink, indulataink és eszméink kettős arculattal mutatkoznak; egyik tiszta, pontos de személytelen; a másik zavaros, végtelenül mozgékony, és kifejezhetetlen, mert a nyelv nem ragadhatná meg anélkül, hogy a közös tartalomba ne rejtjené.”²⁵

„Szociális odalát tekintve Bergson két énje a szociális mögött feltételez egy privát élményvilágot is, amit a társas élet kényszere eltakar.

22 P. Gallois – G. Forzy: *Bergson et les neurosciences: Actes du Colloque international de neuro-philosophie*. Faculté libre de médecine – Institut de philosophie, Paris, Institut Synthelab, 1997.

23 Missa, J-N.: Une critique positive du Chapitre II de *Matière et Mémoire* de Bergson. In P. Gallois – G. Forzy: i. m., 64–83, 83.

24 Pléh Cs.: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi, Budapest, 1998.

25 H. Bergson: *Idő és szabadság. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól*. Franklin, Budapest, 1923 (hasonmás kiadás: Universum, Szeged, 1990) (1889), 19.

Ez alapján mondhatjuk róla, hogy a 19. századi francia kultúra többször felmerült dilemmájában a megosztott és a karteziánus énfelfogás között az egyébként antikarteziánus Bergson nagyon is karteziánus, meg akarja védeni az egységes benső ént. Ez már nem Descartes énje, mert nem intellektuális s nem úr a házban, észre sem vesszük, ha nem figyelünk oda. Ő az ösztön, az intuíció és a folytonosság világa”.²⁶

Dienes Bergson-értelmezése

Bergson – s éppen ezért is érdekes az ő ihlető szerepe Dienes Valéria számára – saját kora intellektuális feszültségeiben különleges helyet foglalt el. Antliff monográfiája²⁷ sokatmondó képet ad Bergson helyzetéről a századforduló francia szellemi életében. A látszólag szobafilozófus tudós irracionizmusa egy olyan világban talált nagy visszhangra, ahol az utca és a művészet világában egyaránt nagy igény volt az „ösztön” és „intuíció” jellegű fogalmakra. A politikai alternatívakeresők mind a karteziánus hagyományt becsmérelték, és egy régibb kelta hagyományhoz meg hasonlókhöz óhajtottak visszatérni. Ennek megfelelően vonzották őket Bergson vitalisztikus eszméi.

Akik Bergsont gúnyolták, mind a jobboldaliak (Maurras és az Action Française), mind a baloldaliak (Julien Benda), femininnek tartották Bergson filozófiáját, akárcsak a vele szövetséget kötő művészetet, szemben az analitikus karteziánus racionalitással. A különböző aktivista irányzatok viszont, beleértve bizonyos nacionalistákat és a futuristákat is, többnyire Bergson-hívók, mivel a modernizáció nyújtotta standardizáció ellen vannak. Számukra Bergson nemcsak a tudomány alternatív kritikusa, hanem a személyesség képviselője is.

Igen sajátos volt a kubisták viszonya Bergsonhoz. A látszólag technicista irányzat szintén az igazi belső realitást kereste és az igazi személyiséget. Szerintük a logika és a konvenciók, ahogy Bergson is gondolta, eltorzítják az igazi, mély ént. A kubisták számára Bergson bírálata a homogén tér fogalma felett igen rokonszenves gondolat volt. Hasonló módon, a különböző, a mozgás festésével és a mozgás kifejező értékével kapcsolatos művészi irányzatok, például Raymond Duncan táncelmélete is, megtalálták az összhangot Bergson mozgás- és egyidejűség-felfogásával.

26 Pléh Cs.: *A lélektan története*. Osiris, Budapest, 2011, 291.

27 M. Antliff: *Inventing Bergson: Cultural Politics and the Parisian Avantgarde*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1993.

Nem véletlen, hogy a magyar Bergson-követő Dienes Valéria egyben egy táncmozgalom elindítója és teoretikusa is.

Dienes Valéria számára Bergson cselekvésfilozófus. Azt képviseli, hogy a mentális világ nem pusztán passzív összegzése szenzoros partikuláknak. A lélek lényege a belső integratív mozzanat, az értelemadó többlet, amely megkülönböztet minket pusztá kiszolgáltatott lény voltunktól. Ebben a Bergson-olvasatban jelenik meg Dienesnél a katolicizmus és a modern pszichológia egy sajátos értelmezésének affinitása: nem a passzív elme és a passzív szervezet koncepciójából indul ki, hanem, akárcsak Brentano, a wüzburgiak, Bühler, az alaklélektanosok és Bergson, a mentális élet aktív mozzanataiból.

„A cselekvő ember igényei akadályozzák meg, hogy akár a világban, akár saját lelkében észrevegye a folyamatos változást: [...] értelmünk mindenekelőtt a cselekvés szükségszerűségével lévén elfoglalva, mind ő maga mind az érzékek csak arra szorítkoznak, hogy az anyag alakulásáról helyről-helyre mozdulatlan pillanatfelvételeket készítsenek”.²⁸ A tudat mindig mozgóképszerűen működik. William James-nek a tudatáramlásról szóló elemzéséhez hasonlóan Bergson is úgy véli, hogy az áramlásból csak a szigetek kiugróak. A szigetek kiválasztásának irányító elve pedig a céltételező emberi cselekvés: „[...] mindannyiszor, mikor természetünk mozgását követjük, cselekvés végett gondolkodunk. Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy a cselekvés szokásai otthagyják színüket az elképzelés szokásain [...] minden emberi cselekvés kiindulópontja valami kielégítetlenség s ennél fogva valamely hiányérzet. Az ember nem cselekednék, ha nem tűzne célt maga elé és csak azért keresgél, mert nélkülöz.”²⁹

Bergsonra építve Dienes eljutott a kétféle emlékezet dualizmusától a lelki élet egészének átfogó sémaelméletéig. Minden megismerési folyamatban életünk egészével veszünk részt, hirdeti, nem vagyunk az egyedi inger foglyai. Ebben az állandó átstrukturálásban a tudat úgy jelenik meg, mint egy sziget, a szabályozás átmeneti zavara az automatizált mozgások és öntudatlan emlékek tengerében, s nem mint egy eleve adott középpont.³⁰

Dienes Valéria értelmezésében Bergson mindent átfogó mondandójú, ma úgy mondanánk, elmefilozófiát hirdetett. Ebben kapcsolja össze Dienes a Bergson-ihletést saját mozgásfilozófiájával. „Az észlelés nem

28 H. Bergson: *Teremtő fejlődés*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930 (hasonmás kiadás: 1987) (1907), 249.

29 I. m., 270. Pléh Cs.: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Id. kiad., 32–33.

30 Dienes Valéria: Bergson lélektana. In Henri Bergson: *Idő és szabadság. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól*. Franklin, Budapest, 1923, 7–49.

rögzítés, hanem szelekció. Alapvető válogató elve a mozgás. A szenzoros események kiváltotta mozgástöredékek a hasonló mozgásokhoz kapcsolódó emlékeket aktiválják s ezáltal gazdagítják élményeinket. Lelki életünk állandó ingadozás a cselekvés és az ellenőrizetlen véglet, az álom között. Hétköznapi élményvilágunk az emlékek nyújtotta nyersanyagok állandó megszerzése a pillanatnyilag érvényes cselekvési sémáknak megfelelően. A gondolkodás sem pusztán gondolatok kombinálása, hanem egy átfogó sémán alapuló aktív erőfeszítés: „[...] a szellemi erőki-fejtés [...] a sémáktól a képek felé, az elvontságtól a konkrét felé vezető úton [...] történik”.³¹

A szervezés és értelemadás mellett Dienes számára Bergson a determinizmus meghaladásának filozófusa is: „[...] az a filozófia, mely a bergsoni metafizikában ismeri fel önmagát, egyszerre viseli a tudomány valóságértékét és a művészet harmóniáját; s az igazi intuitív valóságérítésnek ezt a két vonást természetyszerűen kell hordoznia, ha igaz az, hogy »valóságunk az anyagon áttörő, átszüremkedő s rajta legyőzetésében is diadalmaskodó szellemiség műve«”.³²

31 I. m., 35.

32 I. m., 36.

